

Γ.Ν. ΦΙΛΙΑ

Καθηγητῆ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν

ΤΟ ΨΑΛΤΗΡΙΟ ΣΤΗ ΛΑΤΡΕΙΑ ΤΗΣ ΟΡΘΟΔΟΞΟΥ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ

§1 Εἶναι γνωστὸ ὅτι, στὴν ἑβραϊκὴ λατρεία εἶχε ἐνταχθεῖ ἡ σπουδαία θρησκευτικὴ ποιήση τοῦ Ἰσραήλ, σημαντικὸ τμήμα τῆς ὁποίας εἶναι οἱ Ψαλμοί¹. Δὲν ἀποτελεῖ ὑπερβολὴ ὁ ἰσχυρισμὸς ὅτι οἱ Ψαλμοὶ συνιστοῦν τὴν οὐσία ὁλόκληρης τῆς Π.Δ.²: ἀνακεφαλαιώνουν τὴν περὶ Θεοῦ καὶ Μεσσία διδασκαλία³, ἐπεξηγοῦν τὴν πνευματικὴ ἀξία τοῦ νόμου τοῦ Θεοῦ, ἐμβαθύνουν στὸ μυστήριον τοῦ ἀνθρώπου καὶ τῆς σχέσεώς του μὲ τὸ Θεό, ἐξαίρουν τὶς ἀρετὲς καὶ ἀποτελοῦν πηγὴ διδαχῆς σὲ ποικίλα θέματα⁴. Γι' αὐτὸ οἱ Ψαλμοὶ θεωροῦνται σημαντικὰ τμήματα τῆς παγκόσμιας λογοτεχνίας⁵.

Ἡ βάση γιὰ τὴν ἐνταξὴ τῶν Ψαλμῶν στὴ χριστιανικὴ Λατρεία ὑπῆρξε ἡ χρησιμοποίησι ψαλμικῶν στίχων ἀπὸ τὸν Κύριον καὶ τοὺς Ἀποστόλους⁶. Κατὰ τὴν ἔξωσιν τῶν κολλυβιστῶν ἀπὸ τὸ Ναό, οἱ Μαθητὲς ἐνθυμοῦνται τὸν Ψαλμὸν 68, 10⁷: ὁ εὐαγγελιστὴς Ματθαῖος θεωρεῖ ὅτι ὁ παραβολικὸς λόγος τοῦ Κυρίου

¹ Τὴ φήμη τῆς θρησκευτικῆς ποιήσεως τῶν Ἑβραίων μαρτυρεῖ ὁ Ψαλμὸς 136, 3, ὅταν οἱ Βαβυλώνιοι κατακτητὲς ζήτησαν ἀπὸ τοὺς ἐκπατριζόμενους Ἰουδαίους (ποὺ ἔφθασαν τὸ 586 π.Χ. ἐξόριστοι στοὺς ποταμοὺς Τίγρη καὶ Εὐφράτη) νὰ «ψάλλουν κάτι ἀπὸ τὶς ᾠδὲς τῆς Σιών» [βλ. Ι. ΦΟΥΝΤΑ, «Ἡ λειτουργικὴ χρῆσι τοῦ ἱεροῦ Ψαλτήρα», στὸν τόμον *Ἱερουργεῖν τὸ Εὐαγγέλιον. Ἡ Ἁγία Γραφή στὴν Ὁρθόδοξην Λατρείαν* (πρακτικὰ Ἐ' Πανελληνίου Λειτουργικοῦ Συμποσίου στελεχῶν ἱερῶν Μητροπόλεων), Ἀθήνα 2004, σ. 348]. Περὶ τῆς ἐντάξεως τῆς θρησκευτικῆς ποιήσεως τῶν Ἑβραίων στὴ Λατρεία τῆς Ἐκκλησίας, βλ. S. MOWINKEL, *The Psalm's in Israel's Worship* (μτφρ. D.R.A. THOMAS), Oxford 1962.

² Ι. ΠΑΝΝΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, *Ἡ Παλαιὰ Διαθήκη κατὰ τοὺς Ο'*, τόμ. 24, *Οἱ Ψαλμοί*, Θεσσαλονίκη, Ρηγόπουλος, 1973², σ.11. Ὅπως σημειώνει εὐστοχῶτα ὁ L.LEIJSSSEN, «from ancient times the Psalms have been the most beautiful prayers given to us to express our relationship to God in the most diverse circumstances of our lives» («Foreword» στὸ συλλογικὸ ἔργον *Les Psaumes. Prières de l'humanité, d'Israël, de l'Eglise*, Leuven 1990, σ. 153. Πρόκειται περὶ συλλογικοῦ τόμου ποὺ ἐξέδωσε ὁ ἴδιος πρὸς τιμὴν τοῦ Jos Luyten).

³ Περὶ τοῦ θέματος τοῦ Μεσσία στοὺς Ψαλμοὺς, βλ. τὶς ἀξιόλογες μελέτες τῶν B. FISHER, «Le Christ dans les psaumes, la dévotion aux psaumes dans l'Eglise des martyrs», *La Maison-Dieu* 27 (1951), σσ. 86-113· F. VANDENBROUCKE (*Les psaumes, le Christ et nous*, Louvain, Centre liturgique, 1955) καὶ A. ROSE (*Les psaumes, voix du Christ et de l'Eglise*, Paris, Lethielleux, 1981).

⁴ Περισσότερα περὶ τῶν Ψαλμῶν ὡς ἀνακεφαλαιώσεως τῆς παλαιδιαθηκικῆς διδασκαλίας, βλ. H. RINGGREN, *The Faith of the Psalmists*, London 1963.

⁵ Ὁ σημαντικὸς Γερμανὸς ποιητὴς Reiner Paria Rilke (+1926) ἔγραφε στὸν ἐκδότῃ τῶν ποιημάτων του ὅτι, κατὰ τὶς ὁμορφες καὶ ἄσχημες στιγμὲς τῆς ζωῆς του κατέφευγε πάντοτε στοὺς Ψαλμοὺς (τὸ γράμμα καταχωρίζεται στὸ ἔργον τοῦ G.VON RAD, *Theologie des Alten Testamentes* 1, Munich 1960⁵, σ.412).

⁶ Ἀκόμα καὶ ὁ Διάβολος ἀναφέρει πρὸς τὸν Ἰησοῦ ψαλμικὴν ῥήσιν (Ψαλμὸς 90, 11-12) κατὰ τὴ διάρκεια τῶν πειρασμῶν (Μτ. 4, 6). Βλ. καὶ A.G. MARTIMORT, «La Liturgie des Heures, prière avec les psaumes», στὸν τόμον ὑπὸ τὴν ἐποπτεία τοῦ ἸΔΙΟΥ, *L'Eglise en prière*, t.IV, Paris, Desclée, 1983, σσ. 209 ἔξ.

⁷ Ὁ ζῆλος τοῦ οἴκου σου κατέφαγέ με (πρβλ. Ἰω. 2, 17).

ἐκπληρώνει τὸν Ψαλμὸ 77, 2⁸ καὶ παραθέτει στὴ διήγηση περὶ τῆς Σταυρώσεως τὰ ψαλμικά χωρία ἔδωκαν οἶνον μετὰ χωλῆς (Ψαλμὸς 68, 22) καὶ διεμερίσαντο τὰ ἱμάτιά μου (Ψαλμὸς 21, 19)⁹. ὁ Κύριος ἀποστομώνει τοὺς Φαρισαίους μὲ τὸν Ψαλμ. 109, 1¹⁰ καὶ ὑπενθυμίζει στοὺς ἀρχιερεῖς καὶ γραμματεῖς τὸν Ψαλμὸ 8, 3¹¹. ὁ Ἰδιος ἀναπέμπει τὸ ἀλληλουάριο κατὰ τὸ Μυστικὸ Δεῖπνο¹², κάποιους ψαλμικοὺς στίχους κατὰ τὴν προσευχὴ στὴ Γεθσημανή¹³, ἀλλὰ καὶ κατὰ τὴν ὥρα τῆς Σταυρώσεως¹⁴.

Ψαλμικοὶ στίχοι ὑπάρχουν στὴν δοξολογικὴ ἀπάντηση τῆς Θεοτόκου πρὸς τὴν Ἐλισάβετ (Λκ. 1, 46-55), στὸν ὕμνο τοῦ Ζαχαρίου (Λκ. 1, 68-79) καὶ στὴν ἀναφώνηση τοῦ Συμεὼν (Λκ. 2, 29-32). Ὁ ἀπ. Παῦλος χρησιμοποιεῖ ψαλμικοὺς στίχους σὲ Ἐπιστολές του¹⁵, ὅπως καὶ ὁ ἀδελφόθεος Ἰάκωβος¹⁶, ἐνῶ ὁ ἀπ. Πέτρος ἀναφέρεται μὲ ψαλμικοὺς στίχους (κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ὁμιλίας του- ἀμέσως μετὰ τὴν Ἀνάληψη- στὰ πρῶτα μέλη τῆς Ἐκκλησίας) στὴν προδοσίᾳ τοῦ Ἰούδα καὶ στὴν ἀνάγκη ἀναπληρώσεως του μέσα στὸν κύκλο τῶν δώδεκα μαθητῶν¹⁷. Ὅταν, ἀργότερα, ὁ Πέτρος ἀπολογεῖται ἐξ ὀνόματος ὅλων τῶν ἀποστόλων ἐνώπιον τῶν ἀρχιερέων καὶ γραμματέων, χρησιμοποιεῖ τὸν Ψαλμὸ 117, 22 γιὰ νὰ δηλώσει τὴ δόξα τοῦ Ἀναστάντος Κυρίου¹⁸.

§2 Ἡ χρησιμοποίηση τῶν Ψαλμῶν στὴν πρωτοχριστιανικὴ Λατρεία πιστοποιεῖται ἀπὸ μαρτυρίες τῶν ἐπιστολῶν τοῦ ἀπ. Παύλου. Τὴν ἐποχὴ ἐκείνη

⁸ Ἀνοιξω ἐν παραβολαῖς τὸ στόμα μου (πρβλ. Μτ. 13, 35).

⁹ Πρβλ. Μτ. 27, 34-35. Τὴ χρῆση τοῦ 21ου Ψαλμοῦ στὴ συγκεκριμένη διήγηση τοῦ Ματθαίου μελέτησε ὁ J. DANIELOU, «Le psaume 21 et le mystère de la Passion», στὸ ἔργο τοῦ ἰδίου *Etudes d'exégèse judéo-chrétienne (Les testimonia)*, Paris 1966, σσ. 28έξ. (*Théologie Historique* 5).

¹⁰ Εἶπεν ὁ Κύριος τῷ κυρίῳ μου (πρβλ. Μτ. 22, 44). Σημαντικὴ ἐπὶ τοῦ θέματος αὐτοῦ εἶναι ἡ μελέτη τοῦ J. DANIELOU, «La session à la droite du Père (Psaume 109, 1-2)», στὸ ἔργο τοῦ ἰδίου *Etudes d'exégèse judéo-chrétienne (Les testimonia)*, Paris 1966, σσ. 42έξ. (*Théologie Historique* 5).

¹¹ Ἐκ στόματος νηπίων καὶ θηλαζόντων κατηρτίσω αἶνον (πρβλ. Μτ. 21,16).

¹² Ψαλμ. 112-117 (πρβλ. Μτ. 26, 30).

¹³ Ψαλμ. 41, 6 καὶ 12· 42, 5 (πρβλ. Μκ. 14, 34).

¹⁴ Θεέ μου Θεέ μου, ἵνατι με ἐγκατέλειπες; (Ψαλμ. 21,1, πρβλ. Μτ. 27,46)/ εἰς χεῖράς σου παραθήσομαι τὸ πνεῦμά μου (Ψαλμ. 30, 6, πρβλ. Λκ. 23, 46). Ὁ Mgr. CASSIEN εὐστοχότατα δηλώνει ὅτι, «Jésus faisait siennes les prières des Psaumes. Il les faisait monter vers le Père dans l'agonie de Gethsémani et sur la Croix» [πρβλ. «La prière dans le Nouveau Testament», Mgr. CASSIEN- B. BOTTE, *La prière des Heures*, Paris, Cerf, 1963, σ. 19 (*Lex Orandi* 34)].

¹⁵ Α' Κορ. 15, 25 καὶ 27· Ἐφ. 4, 8· Ἐβρ. 1, 10· 2,6-7 καὶ 12-13· 4, 3, 5, 7· 7, 20· 10, 5· 13, 6 (περισσότερα περὶ τῶν Ψαλμῶν μὲ χριστολογικὸ περιεχόμενο στὴν πρὸς Ἑβραίους, βλ. παρακάτω). Εἶναι πιθανὸν ὅτι οἱ ὕμνοι, τοὺς ὁποίους ἔψαλλαν ὁ Παῦλος καὶ ὁ Σίλας στὴ φυλακὴ τῶν Φιλιππων (Πρ. 16, 25) ἦσαν Ψαλμοὶ ἐκ τῆς Π.Δ. [βλ. Χ. ΒΟΥΛΓΑΡΗ, *Ἡ ἐνότις τῆς ἀποστολικῆς Ἐκκλησίας*, Θεσσαλονίκη, Πατριαρχικὸν Ἰδρυμα Πατερικῶν Μελετῶν, 1974, σ.443 (*Ἀνάλεκτα Βλατάδων* 19)].

¹⁶ Ἰακ. 5, 20.

¹⁷ Πρβλ. Πρ. 1, 20 (Ψαλμ. 68, 26 καὶ 108, 8).

¹⁸ Πρ. 4, 11. Τὸ θέμα τῆς χρήσεως Ψαλμῶν ἀπὸ τὸν Παῦλο πρὸς δήλωση τῆς Ἀναστάσεως τοῦ Κυρίου μελετήθηκε ἀπὸ τὸν L. CERFAUX σὲ δύο ἄρθρα του: «Le rite "Kyrios" et la dignité royale de Jésus» καὶ «"Kyrios" dans les citations pauliniennes de l'Ancien Testament», καὶ τὰ δύο στὸν τόμο *Receuil Lucien Cerfaux*, t.I, Gembloux, Duculot, 1954, σσ. 3-34 καὶ 35-64.

οὔτε ἐκκλησιαστικοὶ ὕμνοι ὑπῆρχαν (μὲ τὴ μεταγενέστερη ἔννοια τοῦ ὄρου), ἀλλὰ οὔτε καὶ μουσικὸ σύστημα ψαλμωδῆσεως τῶν ὕμνων. Ἐπομένως, ἡ χρησιμοποίησις τοῦ ρήματος «ψάλλω» μόνο στὴ λειτουργικὴ χρῆσις τῶν Ψαλμῶν μπορεῖ νὰ ἀναφέρεται. Ὑπὸ τὴν ἔννοια αὐτὴ πρέπει νὰ ἐρμηνεύσουμε τὴν ἀποστροφὴν τῶν λόγων τοῦ ἀπ. Παύλου *ψαλῶ τῷ πνεύματι, ψαλῶ δὲ καὶ τῷ νοῦ*¹⁹, ἢ ὁποῖα ἐντάσσεται σὲ ἀναφορὰ τοῦ στὴν προσευχὴ τῆς Ἐκκλησίας τῆς Κορίνθου. Στὴν ἴδια ἐπιστολὴ σαφῶς ἀναφέρεται ὅτι, κατὰ τὴ διάρκειαν τῆς λειτουργικῆς συνάξεως προβλεπόταν ἡ χρῆσις τῶν Ψαλμῶν ἀπὸ εἰδικὴ κατηγορία τεταγμένων πρὸς τὸ σκοπὸ αὐτό²⁰, εἶναι δὲ προφανὲς ὅτι μετὰ τὴν ψαλμῶδησις τῶν συγκεκριμένων ὕμνων ἄρχιζε τὸ Κυριακὸ Δεῖπνο (ἢ Θεία Λειτουργία)²¹.

Τὰ παραπάνω πιστοποιοῦνται ἀπὸ τὴ μαρτυρία τῶν *Πράξεων*, ὅπου παρατίθεται κείμενο προσευχῆς τῆς πρώτης Ἐκκλησίας μετὰ ἀπὸ τὴν ἀπόλυση τῶν Πέτρου καὶ Ἰωάννου ἀπὸ τὸ συμβούλιον τῶν ἀρχιερέων καὶ πρεσβυτέρων (Πρ. 4, 24-26). Τονίζοντας τὸ κείμενο τοῦ Ψαλμοῦ 2 ἐξ. φρονοῦμε ὅτι καταδεικνύεται μὲ τὸν καλύτερο τρόπο ἡ ἐνσωμάτωσις τῶν Ψαλμῶν στὴν προσευχὴ τῆς πρώτης χριστιανικῆς Ἐκκλησίας. Μὲ ψαλμικοὺς στίχους ἀναφέρεται στὴν Ἀνάστασις τοῦ Κυρίου καὶ ὁ ἀπ. Παῦλος κατὰ τὴν ὁμιλίαν τοῦ στὴν ἑβραϊκὴ συναγωγὴ τῆς Ἀντιόχειας τῆς Πισιδίας²². Οἱ μαρτυρίαι αὐτὲς καταδεικνύουν τὴν ἐρμηνευτικὴν τάσιν τῆς πρώτης Ἐκκλησίας νὰ προβάλλει τοὺς Ψαλμοὺς ὡς κείμενα μιᾶς χριστολογικῆς προαναγγελίας.

Ἀξιοσημείωτη εἶναι ἡ χριστολογικὴ ἐρμηνεία τῶν Ψαλμῶν στὴν πρὸς Ἑβραίους: ὁ Χριστὸς προβάλλεται ὡς «υἱὸς» τοῦ Θεοῦ²³, ὡς «πρωτότοκος τῆς οἰκουμένης»²⁴, ὡς ὁ «προσκυνούμενος ὑπὸ τῶν ἀγγέλων»²⁵ ἀλλὰ καὶ ὁ ὑπεράνω τῶν ἀγγέλων²⁶, ὡς ὁ μαρτυρούμενος ὑπὸ τοῦ ἁγίου Πνεύματος²⁷, ὡς *ιερεὺς εἰς τὸν αἰῶνα κατὰ τὴν τάξιν Μελισεδέκ*²⁸. Τὰ δεδομένα αὐτὰ ὁδήγησαν ἕναν ἀπὸ

¹⁹ Α΄ Κορ. 14, 15.

²⁰ Αὐτὸ συμπεραίνουμε ἀπὸ τὸ γεγονός ἐντάξεως τῆς χρησιμοποίησεως τῶν Ψαλμῶν στὴν ἀναφορὰ τοῦ ἀπ. Παύλου στὰ ποικίλα διακονήματα-χαρίσματα κατὰ τὴ διάρκειαν τῶν λειτουργικῶν συνάξεων: *Τι οὖν ἀδελφοί; Ὅταν συνέρχησθε, ἕκαστος ψαλμὸν ἔχει, διδαχὴν ἔχει, ἀποκάλυψιν ἔχει, γλῶσσαν ἔχει, ἐρμηνείαν ἔχει· πάντα πρὸς οἰκοδομὴν γινέσθω* (Α΄ Κορ. 14, 26).

²¹ Βλ. Μ. HENGEL, «Hymnus und Christologie», *Wort in der Zeit, Festgabe für K.H.Rengstorf*, Herausgegeben von W. Hanbeck und M. Bachman, Leiden 1983, σ. 1· Α. SCHLATER, *Paulus, der Bote Jesu*, Stuttgart 1907, σ. 383.

²² Πρ. 13, 33 καὶ 35. Ὁ Παῦλος χρησιμοποιεῖ τοὺς ψαλμικοὺς στίχους *υἱὸς μου εἶ σὺν, ἐγὼ σήμερον γεγένηκά σε* (Ψαλμ. 2, 7) καὶ *οὐ δώσεις τὸν ὄσιόν σου ἰδεῖν διαφθοράν* (Ψαλμ. 15, 10). Βλ. καὶ J. DUPONT, *Études sur les Actes des Apôtres*, Paris, Cerf, 1967, σσ. 265-269, 283-307 (*Lectio Divina* 45).

²³ Ψαλμ. 2, 7 καὶ 44, 7 ἐξ. (πρβλ. Ἑβρ. 1, 5 καὶ 1, 8).

²⁴ Ψαλμ. 88, 28 (πρβλ. Ἑβρ. 1, 6).

²⁵ Ψαλμ. 96, 7 (πρβλ. Ἑβρ. 1, 6).

²⁶ Ἑβρ. 1, 13 (ὅπου ἡ παράθεσις τοῦ Ψαλμ. 109, 1).

²⁷ Ἑβρ. 3, 7 (ὅπου ἡ παράθεσις τοῦ Ψαλμ. 95, 7-11).

²⁸ Ψαλμ. 110, 4 (πρβλ. Ἑβρ. 5, 6 καὶ 6, 20).

τοὺς σύγχρονους ἐρευνητὲς τὸν B. FISCHER νὰ ἀναφερθεῖ στοὺς Ψαλμοὺς ὡς «un livre prophétique accompli dans le Christ»²⁹.

§3 Ἡ «χριστολογικοποίηση» τῶν Ψαλμῶν.

Υπὸ τὸ νεολογίζοντα ὄρο «χριστολογικοποίηση» θέλουμε νὰ διερευνήσουμε τὴν τάση τῆς πρώτης χριστιανικῆς Ἐκκλησίας, ὥστε νὰ χρησιμοποιεῖ στὴ Λατρεία τῆς τοὺς παλαιοδιαθηκικοὺς Ψαλμοὺς ὑπὸ τὴν ἔννοια τῶν χριστολογικῶν κειμένων, δηλαδὴ τῶν μαρτυριῶν ποὺ προετοίμασαν τὴν ἔλευση τοῦ Χριστοῦ.

Ὡς βάση αὐτῆς τῆς «χριστολογικοποιήσεως» τῶν Ψαλμῶν στὴ Λατρεία τῆς πρώτης Ἐκκλησίας θὰ πρέπει νὰ ἐκληφθοῦν οἱ λόγοι τοῦ ἰδίου τοῦ Κυρίου πρὸς τοὺς μαθητὲς Του λίγο πρὶν ἀπὸ τὴν Ανάληψη: *Οὗτοι οἱ λόγοι μου οὐς ἐλάλησα πρὸς ὑμᾶς ἔτι ὧν σὺν ὑμῖν, ὅτι δεῖ πληρωθῆναι πάντα τὰ γεγραμμένα ἐν τῷ νόμῳ Μωϋσέως καὶ τοῖς προφήταις καὶ ψαλμοῖς περὶ ἐμοῦ*³⁰. Τὸ περιεχόμενο τῶν συγκεκριμένων «γεγραμμένων» στὰ παραπάνω παλαιοδιαθηκικὰ κείμενα (ἐπομένως καὶ στοὺς Ψαλμοὺς) ἐπεξηγεῖται στοὺς ἀκολουθοῦντες στίχους 46 καὶ 47: *Οὕτως γέγραπται παθεῖν τὸν Χριστὸν καὶ ἀναστῆναι ἐκ νεκρῶν τῇ τρίτῃ ἡμέρᾳ, καὶ κηρυχθῆναι ἐπὶ τῷ ὀνόματι αὐτοῦ μετάνοιαν εἰς ἄφεςιν ἁμαρτιῶν εἰς πάντα τὰ ἔθνη.*

Τὰ παραπάνω «γεγραμμένα» εὐρίσκουν ἐφαρμογὴ- στὸ θέμα τοῦ Πάθους τοῦ Κυρίου- στοὺς Ψαλμοὺς 21 καὶ 30³¹, ὅπως ἐπίσης καὶ περὶ τοῦ θέματος τῆς Ἀναστάσεως στὸν ψαλμικὸ στίχο *σὺ δὲ κύριε ἐλέησόν με καὶ ἀνάστησόν με καὶ ἀνταποδώσω αὐτοῖς* (Ψαλμ. 40, 11). Ὅπως προαναφέραμε, ἡ πρώτη Ἐκκλησία προσεύχεται χρησιμοποιώντας τὸν Ψαλμ. 2ἔξ. γιὰ νὰ ἀναφερθεῖ στὸ Πάθος τοῦ Κυρίου (Πρ. 4, 25-26). Πρόκειται γιὰ μία χριστολογικὴ ἐρμηνεῖα κατὰ τὴ λειτουργικὴ χρῆση τῶν Ψαλμῶν.

Αὐτὴ, ὅμως, ἡ χριστολογικὴ ἐρμηνεῖα τῶν Ψαλμῶν κορυφώνεται στὸ κήρυγμα τοῦ Ἀπ. Πέτρου πρὸς τὰ πλήθη κατὰ τὴν ἡμέρα τῆς Πεντηκοστῆς, ὅταν ἀναφέρεται στὸ Πάθος καὶ στὴν Ἀνάσταση τοῦ Κυρίου μὲ τὸν Ψαλμὸ 15, 8-11, καθὼς καὶ στὴν διὰ τῆς Ἀναλήψεως δόξα Του μὲ τὸν ψαλμικὸ στίχο 109,1³². Μὲ ψαλμικοὺς στίχους ἀναφέρεται στὴν Ἀνάσταση τοῦ Κυρίου καὶ ὁ Ἀπ. Παῦλος

²⁹ «Le Christ dans les psaumes, la dévotion aux psaumes dans l'Église des martyrs», *La Maison-Dieu* 27 (1951), σ. 92.

³⁰ Λκ. 24, 44.

³¹ Ὅπως προαναφέραμε, κάποιοι στίχοι ἀπὸ τοὺς συγκεκριμένους Ψαλμοὺς παρατίθενται ἀπὸ τοὺς εὐαγγελιστὲς στὶς περὶ τοῦ Πάθους διηγήσεις. Πρβλ. καὶ τὸν ψαλμικὸ στίχο *ἔδωκαν εἰς τὸ βρῶμά μου χολὴν καὶ εἰς τὴν δίψαν μου ἐπότισάν με ὄξος* (Ψαλμ. 68, 22), ὁ ὁποῖος καταχωρίστηκε στὴ μεταγενέστερη περὶ τοῦ Πάθους ὑμνολογία τῆς Λατρείας.

³² Πρ. 2, 25-28: *Δαυὶδ γὰρ λέγει εἰς αὐτόν· προορώμην τὸν κύριον ἐνώπιόν μου διὰ παντός, / ὅτι ἐκ δεξιῶν μου ἐστὶν ἵνα μὴ σαλευθῶ. / Διὰ τοῦτο ἠψφράνθη ἡ καρδία μου / καὶ ἠγαλλιάσατο ἡ γλῶσσά μου, / ἔτι δὲ καὶ ἡ σὰρξ μου κατασκηνώσει ἐπ' ἐλπίδι, / ὅτι οὐκ ἐγκαταλείψεις τὴν ψυχὴν μου εἰς ἄδην / οὐδὲ δώσεις τὸν ὄσιόν σου εἰδὲν διαφθοράν. / Ἐγνώρισάς μοι ὁδοὺς ζωῆς, / πληρώσεις με εὐφροσύνης μετὰ τοῦ προσώπου σου /* Βλ. καὶ Πρ. 2, 34-35.

κατὰ τὴν ὁμιλία του στὴν ἑβραϊκὴ συναγωγή τῆς Ἀντιόχειας τῆς Πισιδίας³³. Οἱ μαρτυρίες αὐτὲς καταδεικνύουν τὴν ἐρμηνευτικὴ τάση τῆς πρώτης Ἐκκλησίας νὰ προβάλλει τοὺς Ψαλμοὺς ὡς κείμενα μιᾶς χριστολογικῆς προαναγγελίας.

Ἀξιοσημείωτη εἶναι ἡ χριστολογικὴ ἐρμηνεία τῶν Ψαλμῶν στὴν πρὸς Ἑβραίους: ὁ Χριστὸς προβάλλεται ὡς «υἱὸς» τοῦ Θεοῦ³⁴, ὡς «πρωτότοκος τῆς οἰκουμένης»³⁵, ὡς ὁ «προσκυνούμενος ὑπὸ τῶν ἀγγέλων»³⁶ ἀλλὰ καὶ ὁ ὑπεράνω τῶν ἀγγέλων³⁷, ὡς ὁ μαρτυρούμενος ὑπὸ τοῦ ἁγίου Πνεύματος³⁸, ὡς *ιερεὺς εἰς τὸν αἰῶνα κατὰ τὴν τάξιν Μελισεδέκ*³⁹. Τὰ δεδομένα αὐτὰ ὁδήγησαν τὸν Τερτυλλιανὸ νὰ γράψει ὅτι, «σχεδὸν ὅλοι οἱ Ψαλμοὶ προβάλλουν τὸ πρόσωπο τοῦ Χριστοῦ καὶ ἀντιπροσωπεύουν τὸν Υἱὸ καὶ λόγο τοῦ Θεοῦ στὴ σχέση του μὲ τὸν Πατέρα»⁴⁰.

Ὁ B. FISCHER (μεγάλος Γερμανὸς λειτουργιολόγος) ἀσχολήθηκε ἰδιαίτερος μὲ τὴ χριστολογικὴ ἐρμηνεία τῶν Ψαλμῶν ἀπὸ τοὺς ἐκκλησιαστικοὺς συγγραφεῖς τῶν πρώτων αἰώνων⁴¹. Μεταφέρουμε σὲ μετάφραση ἓνα μικρὸ τμῆμα τῶν σημαντικῶν του διαπιστώσεων: «Ἡ μόνη ἐρμηνεία τοῦ ρόλου ποὺ ἔλαβαν οἱ Ψαλμοὶ στὴ Λατρεία τῆς Ἐκκλησίας εἶναι ὅτι, ἐκεῖνοι ποὺ τοὺς εἰσήγαγαν, τοὺς ἀνέγνωσαν ἐκ νέου ὑπὸ τὸ φῶς τοῦ Χριστοῦ. Ἡ ἀνάγνωση αὐτὴ ἔδωσε στοὺς Ψαλμοὺς ἓνα στοιχεῖο πληρότητας. Ἡ συγκεκριμένη ἐρμηνεία τῶν Ψαλμῶν ἀπὸ τὴν ἐκκλησιαστικὴ γραμματεία εἶναι τὸ ἔδαφος, ἀπὸ τὸ ὁποῖο βλάστησε ἡ λειτουργικὴ τους χρῆση. Ἔτσι, ἡ πρώτη χριστιανικὴ Ἐκκλησία δὲν χρειάστηκε νὰ μεταβάλλει τὰ κείμενα τῶν Ψαλμῶν, ἀλλὰ ἀπλὰ νὰ τὰ θεωρήσει μέσα ἀπὸ ἓνα χριστολογικὸ πρῖσμα»⁴².

§4 Στὴ σύγχρονη μορφή τῆς Λατρείας δὲν ὑπάρχει ἐκκλησιαστικὴ Ἀκολουθία, στὴν ὁποία νὰ μὴν προβλέπεται ἀνάγνωση Ψαλμῶν. Ἡ ἀνάγνωση αὐτὴ γίνεται κατ' ἐκλογή, ἀνάλογα μὲ τὰ θέματα τῶν Ἀκολουθιῶν ἢ τῶν ἑορτῶν ἢ τῶν ὥρῶν τῆς ἡμέρας, ἢ τῶν ἄλλων περιστάσεων γιὰ τὶς ὁποῖες

³³ Πρ. 13, 33 καὶ 35. Ὁ Παῦλος χρησιμοποιοῖ τοὺς ψαλμικοὺς στίχους *υἱὸς μου εἶ σὺ, ἐγὼ σήμερον γεγέννηκά σε* (Ψαλμ. 2, 7) καὶ *οὐ δώσεις τὸν ὄσιόν σου ἰδεῖν διαφθορὰν* (Ψαλμ. 15, 10). Βλ. καὶ J. DUPONT, *Études sur les Actes des Apôtres*, Paris, Cerf, 1967, σσ. 265-269, 283-307 (*Lectio Divina* 45).

³⁴ Ψαλμ. 2,7 καὶ 44,7έξ. (πρβλ. Ἑβρ. 1,5 καὶ 1,8).

³⁵ Ψαλμ. 88, 28 (πρβλ. Ἑβρ. 1,6).

³⁶ Ψαλμ. 96,7 (πρβλ. Ἑβρ. 1,6).

³⁷ Ἑβρ. 1, 13 (ὅπου ἡ παράθεση τοῦ Ψαλμ. 109,1).

³⁸ Ἑβρ. 3,7 (ὅπου ἡ παράθεση τοῦ Ψαλμ. 95, 7-11).

³⁹ Ψαλμ. 110, 4 (πρβλ. Ἑβρ. 5,6 καὶ 6,20).

⁴⁰ *Sed et omnes paene psalmi Christi personem sustinent; Filium ad Patrem, id est Christum ad Deum verba facientem repraesentant* (Τερτυλλιανοῦ, *Adversus Praxeam*, 11,7, CCL 2, σ.1172). Ἄς ἐπισημανθεῖ, ἐπίσης, ὅτι τὴν ιδιότητά Του ὡς προσώπου ἰσοκύρου μὲ τὸν Πατέρα εἶχε ἐξάρει ὁ ἴδιος ὁ Κύριος μιλώντας πρὸς τοὺς Γραμματεῖς καὶ χρησιμοποιοῦντας τὸν Ψαλμ. 109, 1 (πρβλ. Λκ. 20, 42-43).

⁴¹ Αὐτὸ ὑπῆρξε τὸ θέμα τῆς καθηγεσίας του τὸ 1945 στὴ Βόννη. Ὁ B. FISCHER συνόψισε τὶς θέσεις τοῦ ἀνέκδοτου ἔργου στὸ ἄρθρο του ὑπὸ τὸν τίτλο «Christological interpretation of the Psalms seen in the mirror of the Liturgy» (στὸ συλλογικὸ τόμο ὑπὸ τὴν ἐκδοτικὴ εὐθύνη τοῦ L. LEIJSSSEN, *Les Psaumes. Prières de l'humanité, d'Israël, de l'Église*, Hommage à Jos Luyten, Leuven 1990, σσ. 227-235).

⁴² Στὸ ἴδιο, σ.229.

ἐπιτελεῖται μία προσευχή. Ἀσχέτως, ὅμως, μὲ τὴν «ἐκλογή» Ψαλμῶν, τὸ Ψαλτήριον διαβάζεται ὁλόκληρο, διηρημένο σὲ εἴκοσι ἴσα (σχεδόν) τμήματα, τὰ λεγόμενα «καθίσματα». Κάθε «κάθισμα» ὑποδιαιρεῖται σὲ τρεῖς στάσεις, κατὰ τὸν τύπο τῆς Ἁγίας Τριάδος. Ὁ ὅρος «στάση» παραπέμπει στὴ στάση τοῦ σώματος κατὰ τὴν ἀνάγνωση τῶν Ψαλμῶν (οἱ συμμετέχοντες στὴ Λατρεία ἔψαλλαν ἢ ἀναγίνωσκαν τοὺς Ψαλμοὺς ἰστάμενοι, δηλαδή εὐρισκόμενοι σὲ ὀρθία θέση, κάθονταν δὲ μετὰ τὴν ἀνάγνωση τῶν τριῶν «στάσεων»).

Ἡ κατανομή τῶν ψαλμικῶν «καθισμάτων» πρόερχεται ἀπὸ τὴν παράδοση τῆς Μονῆς τοῦ ἁγίου Σαββα καὶ εἶχε ὁργανωθεῖ κατὰ τρόπο ὥστε νὰ ἀναγινώσκεται ὁλόκληρο τὸ Ψαλτήριον κατὰ τὴ διάρκεια μιᾶς ἐβδομάδας (ἀναγινώσκονταν, δηλαδή, τρία «καθίσματα» κάθε ἡμέρα, δύο στὸν Ὁρθρο καὶ ἓνα στὸν Ἑσπερινό), κατὰ δὲ τὴν περίοδο τῆς Μ. Τεσσαρακοστῆς ἀναγινώσκεται ὁλόκληρο δύο φορές, διότι τὰ «καθίσματα» διπλασιάζονται (ἢ λεγόμενη «ἀνακύκλιση» τοῦ Ψαλτηρίου). Τὸ σύστημα κατανομῆς τῶν Ψαλμῶν ὀνομάζεται «στιχολογία», στὸ τέλος δὲ τοῦ ἔντυπου λειτουργικοῦ βιβλίου τοῦ Ψαλτηρίου ὑπάρχουν πίνακες μὲ τὸν τίτλο «Ἑρμηνεία ὅπως δεῖ στιχολογεῖσθαι τὸ ψαλτήριον».

Ἡ κατανομή αὐτὴ ἐπηρεάζει- ὡς πρὸς τὴν ὀνομασία- καὶ τὰ τροπάρια ποὺ ἀκολουθοῦν τὴν ἀνάγνωση τῶν Ψαλμῶν. Ἔτσι, στὴν Ἀκολουθία τοῦ Ὁρθρου τὰ τροπάρια ποὺ ψάλλονται μετὰ τὸ πρῶτο «κάθισμα» τοῦ Ψαλτηρίου ὀνομάζονται καὶ αὐτὰ «καθίσματα», τὴν δὲ Κυριακὴ (ὅταν διαβάζεται τὸ τρίτο «κάθισμα» τοῦ Ψαλτηρίου, ὁ λεγόμενος «ἄμωμος»), τὰ τροπάρια ποὺ ἀκολουθοῦν ὀνομάζονται «εὐλογητάρια», ἐπειδὴ στὸ κάθε ἓνα ἀπὸ αὐτὰ προτάσσεται ὁ 12ος στίχος τοῦ «ἁμώμου» (*Εὐλογητὸς εἶ Κύριε, δίδαξόν με τὰ δικαιώματά σου*).

Ἐφόσον ὁ Ἑσπερινὸς ἀποτελεῖ τὴν πρώτη (χρονικὰ) Ἀκολουθία τῆς Ἐκκλησίας (νυχθήμερη τάξη, κατὰ τὸ Γεν. 1, 5), ἀποτελεῖ τὴν ἀρχὴ τοῦ «οἴμου» (δρόμου). Ὁ 103ος Ψαλμὸς (μὲ τὸν ὁποῖο ἀρχίζει ὁ Ἑσπερινός) ἀποτελεῖ τὴν «προετοιμασία τοῦ δρόμου», ἐξ οὗ καὶ ἡ ὀνομασία του ὡς «Προ-οιμιακοῦ».

§5 Ὁρισμένοι Ψαλμοὶ ἀναγινώσκονται ἢ ψάλλονται πάντοτε στὴν ἴδια Ἀκολουθία. Πρόκειται γιὰ τοὺς σταθεροὺς Ψαλμοὺς τῶν Ἀκολουθιῶν.

Οἱ ἐν λόγῳ Ψαλμοὶ ἐπισυνάπτονται στὸν «Πίνακα τῶν Ψαλμῶν ἀπάσης τῆς ἡμερονυκτίου Ἀκολουθίας τῆς ἐν τῷ Μεγάλῳ Ὁρολογίῳ περιεχομένης». Στους ἐπόμενους πέντε πίνακες⁴³ παρουσιάζονται τὰ ἀναγινωσκόμενα καθίσματα τοῦ Ψαλτηρίου κατὰ τὶς ἱερῆς Ἀκολουθίες τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ ἔτους.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

- α) Ἀπὸ 22 Σεπτεμβρίου μέχρι τῆς Χριστοῦ Γεννήσεως καὶ
- β) Ἀπὸ 15 Ἰανουαρίου μέχρι Σαββάτου τῆς Ἀπόκρεω:

⁴³ Βλ. *Τὸ Ψαλτήριον τοῦ προφήτου καὶ βασιλέως Δαυῖδ μετὰ τῶν ἐννέα ὠδῶν καὶ τῆς ἐρμηνείας πῶς δεῖ στιχολογεῖσθαι τὸ Ψαλτήριον ἐν ὄλῳ τῷ ἐνιαυτῷ*, Αποστολικὴ Διακονία τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, σσ. 198-199.

Ημέραι	Καθίσματα Όρθρου			Καθίσματα Έσπερινού
	A	B	Γ	
Κυριακή	β´	γ´	Άμωμος	-
Δευτέρα	δ´	ε´	ζ´	η´
Τρίτη	ζ´	η´	θ´	η´
Τετάρτη	ι´	ια´	ιβ´	η´
Πέμπτη	ιγ´	ιδ´	ιε´	η´
Παρασκευή	ιθ´	κ´	-	η´
Σάββατον	ις´	ιζ´	-	α´

ΠΙΝΑΚΑΣ 2

- α) Από τῆς Χριστοῦ Γεννήσεως μέχρι τῆς 14 Ἰανουαρίου,
 β) Από τῆς Κυριακῆς τῆς Απόκρεω μέχρι τῆς Τυρινῆς και
 γ) Από τῆς Κυριακῆς τοῦ Ἀντίπασχα μέχρι τῆς 22 Σεπτεμβρίου:

Ημέραι	Καθίσματα Όρθρου			Καθίσματα Έσπερινού
	A	B	Γ	
Κυριακή	β´	γ´	Άμωμος	-
Δευτέρα	δ´	ε´	-	ζ´
Τρίτη	ζ´	η´	-	θ´
Τετάρτη	ι´	ια´	-	ιβ´
Πέμπτη	ιγ´	ιδ´	-	ιε´
Παρασκευή	ιθ´	κ´	-	η´
Σάββατον	ις´	ιζ´	-	α´

ΠΙΝΑΚΑΣ 3

Κατὰ τῆς Α´, Β´, Γ´, Δ´, και Στ´ Ἑβδομάδες τῆς Ἁγίας και Μεγάλης Τεσσαρακοστῆς

Ημέραι	Καθίσματα Όρθρου			Καθίσματα Ωρῶν				Καθίσματα Έσπερινού
	A	B	Γ	1η	3η	6η	9η	
Κυριακή	β´	γ´	ιζ´	-	-	-	-	-
Δευτέρα	δ´	ε´	ζ´	-	ζ´	η´	θ´	η´
Τρίτη	ι´	ια´	ιβ´	ιγ´	ιδ´	ιε´	ις´	η´
Τετάρτη	ιθ´	κ´	α´	β´	γ´	δ´	ε´	η´
Πέμπτη	ς´	ζ´	η´	θ´	ι´	ια´	ιβ´	η´
Παρασκευή	ιγ´	ιδ´	ιε´	-	ιθ´	κ´	-	η´
Σάββατο	ις´	ιζ´	-	-	-	-	-	α´

ΠΙΝΑΚΑΣ 4

Κατὰ τὴν Ε´ Ἑβδομάδα τῆς Ἁγίας και Μεγάλης Τεσσαρακοστῆς

Ημέραι	Καθίσματα Όρθρου	Καθίσματα Ωρῶν	Καθίσματα Έσπερινού

	A	B	Γ	1η	3η	6η	9η	
Κυριακή	β´	γ´	ιζ´	-	-	-	-	-
Δευτέρα	δ´	ε´	ς´	-	ζ´	η´	θ´	ι´
Τρίτη	ια´	ιβ´	ιγ´	ιδ´	ιε´	ις´	ιθ´	ιθ´
Τετάρτη	κ´	α´	β´	γ´	δ´	ε´	ς´	ζ´
Πέμπτη	η´	-	-	-	θ´	ι´	ια´	ιβ´
Παρασκευή	ιγ´	ιδ´	ιε´	-	ιθ´	κ´	-	ιθ´
Σάββατο	ις´	ιζ´	-	-	-	-	-	α´

Κατὰ τὸ Τυπικόν, ἐφόσον τὴν Ε΄ Ἑβδομάδα τῶν Νηστειῶν τελεῖται Προηγιασμένη Θεία Λειτουργία, κατὰ τὸν Ἑσπερινὸ ἀναγινώσκεται τὸ ιη΄ Κάθισμα.

ΠΙΝΑΚΑΣ 5

Κατὰ τὴν Ἁγία καὶ Μεγάλη Ἑβδομάδα

Ἡμέραι	Καθίσματα Ὁρθρου			Καθίσματα Ὁρῶν				Καθίσματα Ἑσπερινουῦ
	A	B	Γ	1η	3η	6η	9η	
Κυριακή	β´	γ´	Πολυέλεος	-	-	-	-	-
Μ. Δευτέρα	δ´	ε´	ς´	-	ζ´	η´	-	ιθ´
Μ. Τρίτη	θ´	ι´	ια´	-	ιβ´	ιγ´	-	ιθ´
Μ. Τετάρτη	ιδ´	ιε´	ις´	-	ιθ´	κ´	-	ιθ´
Μ. Σάββατο πρωί: Ὁ Ἄμωμος								

ΕΝ ΕΠΙΛΟΓΩΙ

Ἡ ἄποψη τοῦ καθ. Ἰ.Φουντούλη περὶ τῆς ἐντάξεως τῶν Ψαλμῶν στὴ Λατρεία τῆς Ἐκκλησίας ἀνακεφαλαιώνει μὲ τὸν καλύτερο τρόπο τὸ συγκεκριμένο θέμα:

«Γιὰ νὰ πάρη τὴ θέσι τὸ ψαλτήριον στὴν χριστιανικὴ λατρεία συνέβαλαν πολλοὶ λόγοι. Πρῶτα-πρῶτα ἡ κληρονομία τῆς παλαιᾶς λατρείας· ὁ νέος Ἰσραὴλ τὴν παρέλαβε καὶ τὴν συνέχισε. Ἦταν τώρα αὐτός, ἡ Ἐκκλησία, ὁ ἀληθινὸς καὶ νόμιμος συνεχιστὴς καὶ κληρονόμος τῆς ἀληθινῆς λατρείας τοῦ μόνου Θεοῦ. Μαζὶ μὲ αὐτὴν παρέλαβε καὶ τὸ θεόπνευστο ὕμνολογικὸ τῆς βιβλίου. Ἦταν ἐξ ἄλλου διπλὰ ἱερόν γιὰ τοὺς χριστιανούς, γιὰ τὸ καθηγίασε χρησιμοποιώντας το καὶ ὁ ἴδιος ὁ Κύριος. Μέσα σ' αὐτὸ ὑπῆρχαν θαυμάσιοι Ψαλμοί, ἄριστα προσαρμοζόμενοι πρὸς τὸ πνεῦμα τῆς ὅλης λατρείας. Ὑπῆρχαν καὶ οἱ προφητεῖες ἀναφερόμενες στὸ Χριστό. Ἦδη στὴν Καινὴ Διαθήκη καὶ ὁ Κύριος ὁ ἴδιος καὶ οἱ Ἀπόστολοι καὶ βραδύτερα οἱ Πατέρες σχεδὸν σὲ κάθε Ψαλμὸ βρίσκουν μεσσιανικὰ στοιχεῖα. Προφητεῖες ποὺ ἐξεπληρώθησαν κατὰ γράμμα στὸ πρόσωπο καὶ τὸ ἔργο τοῦ Κυρίου καὶ τῆς Ἐκκλησίας Του. Μὲ τὸ νέο αὐτὸ πρῶσιμα οἱ Ψαλμοὶ ἐκχριστιανίζονται· ἢ μιᾶ σ' αὐτοὺς ὁ Θεὸς Πατὴρ πρὸς τὸ

Χριστὸ ἢ ὁ Χριστὸς πρὸς τὸν Πατέρα ἢ ἡ Ἐκκλησία πρὸς τὸ Χριστὸ ἢ ὁ Χριστὸς πρὸς τὴν Ἐκκλησία ἢ ὁ ἱερὸς ποιητὴς ψάλλει τὸ πάθος καὶ τὴν δόξα τοῦ Χριστοῦ. Μὲ ἀνάλογο ἐρμηνευτικὸ τρόπο παρέκαμψαν καὶ ὠρισμένες δυσκολίες, φράσεις ποὺ ἀναφέρονται στοὺς ἐχθροὺς καὶ εἶναι γεμάτες ὀργή καὶ ἐκδίκησι, ποὺ δὲν θὰ ταίριαζαν εὐκόλα στὸ στόμα τῶν Χριστιανῶν»⁴⁴.

Ἡ τελευταία αὐτὴ ἐπισήμανση τοῦ ἀειμνήστου καθηγητῆ δίδει ἀπάντηση σε ἓνα δύσκολο ἐρώτημα: τὸ πῶς ἡ Ἐκκλησία τῆς Χάριτος ἐναρμονίζεται (στὸ θέμα τῆς λειτουργικῆς χρήσεως τῶν Ψαλμῶν) μὲ τοὺς λόγους τοῦ Κυρίου, ὅτι «οὐκ ἦλθε καταλῦσαι τὸν νόμο, ἀλλὰ πληρῶσαι»⁴⁵. Στιχούμενη στὴν ἀλήθεια αὐτῆ, ἡ Λατρεία τῆς Ἐκκλησίας μέσα ἀπὸ τὴν ἀνάγνωση τῶν Ψαλμῶν ἐπανερμηνεύει τὴ θεολογία τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης, ἀνακαινίζοντας τὰ «ἀρχαῖα» (κατὰ τὴν παύλεια ρήση⁴⁶) καὶ ἀπευθύνοντας τὴν προσευχὴ καὶ τὴν ὀφειλόμενη δοξολογία πρὸς τὸν Κύριο Ἰησοῦ, «ἄχρι οὗ ἔλθῃ»⁴⁷.

⁴⁴ Πρβλ. Ι. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, *Λογικὴ λατρεία*, Θεσσαλονίκη 1971, σσ. 234-235.

⁴⁵ Μτ. 5, 17.

⁴⁶ Β΄ Κορ. 5, 17.

⁴⁷ Α΄ Κορ. 11, 26.